

Filo-logika

*Az irodalomtudomány kultúratudományos
megalapozásához*

0. Bevezetés

A *kultúratudományi fordulat* feltételei mellett művelt irodalomtudomány¹ kedvelt téma. Gyakran tárgyalják a programok szintjén, miközben a „gyakorlati következmények”, amelyekre jelen kötet irányul,^{*} ritkán kerülnek szóba. Mivel a germanisztika kultúratudományossá tétele sokat vitatott és olykor szélmalomharchoz hasonló küzdelmek területe,² megpróbálok az erről folytatott vita bonyolult állásának tekintetében csupán annyit tisztázni, mit érthetünk „filo-logikán” a praxeológiai nézőpont vonatkozásában.³ Ennek érdekében dolgozatomban első részében rövid szak-, irodalom- és kultúrtörténeti visszatekintés vázlatát adom. A második részben aztán amellet érvelek, hogy az újrafilologizálás és a kultúratudományossá tétel között elhelyezkedő kultúratudományi szempontból tekintünk az irodalomtudományra. Hogy a félreértések elkerülése végett előre tisztázzam az álláspontomat: természetesen nem a kompetenciák kultúratudományos bővítései és átlépései ellen voksolok – a nyereséghez, amelyre ezzel szert tehetünk, minden kockázattal együtt sem fér kétség. Csupán azt a kérdést teszem fel, milyen esetleges veszteségekkel járhat ez a bővülés.

¹ Amikor a következőkben „filológiáról” vagy „irodalomtudományról” van szó, akkor, ha másként nem jelzem, „német filológiát” és „német irodalomtudományt” értek rajta; amikor „germanisztikáról” van szó, akkor az irodalomtudományi, és nem a nyelv-tudományi szakterületekre utalok.

^{*} *Logiken und Praktiken der Kulturforschung*, szerk. Uwe WIRTH, Kadmos, Berlin, 2008.

² Legutóbb az irodalomtudomány filológiai koncentráció és kultúratudományos bővítés közötti helyzetét a *Grenzen der Germanistik* című DFG-szimpóziumon tárgyalták.

³ Ezt a fogalmat Uwe Wirthtól veszem át.

1. Philos

Azzal kezdem, hogy rákérdezek a cím első részére, amely, mint tudjuk, a görög *philos/φίλος*-ból ered, és amely egy, a barátság és szerelem között játszó kapcsolattípusra utal.⁴ Egyéb, például gazdasági⁵ másodkódolások mellett az önleírásnak és az önkonceptualizálásnak ez a mintegy emóciótörténeti lehetősége sajátos funkciókat vett át az irodalomtudomány számára, amint az visszatekintve látható: hogy a német filológia a megszilárdulás szakaszában, a 19. században név szerint és módszertanilag az antik nyelvi és kulturális emlékek feltárásának hagyományához, tehát a (klasszika-)filológiához kapcsolódik, a szak történetének szempontjából az előtt a háttér előtt válik érthetővé, hogy a német irodalmat mint episztémikus tárgyat egyáltalán meg kellett szilárdítani, tehát többek között azt is el kellett fogadtatni, hogy miért szükséges kognitív, érzelmi, pénzügyi, személyi és intézményi forrásokat mozgósítani az e tárggyal való professzionális foglalkozáshoz. Ez elsősorban két dolgot érintett: a tárgynak bizonyos módon értékesnek kellett lennie; a tárgynak bizonyos mértékű feltáráshoz szorultságot, valamint feltárási képességet kellett rendelkezésre állítania. A fontosság és az idegenség kombinációja előfeltétele egy tudomány megszilárdulásának, és ezzel együtt a kutatási terület népszerűsítésének és szakszerűsítésének kombinációja is: a „német irodalom” tárgynak szélesebb körök számára kellett kulturálisan jelentősnek lennie, e tárgy értékességének mintegy népszerű módon is képviselhetőnek kellett lennie; a tárgynak egyszersmind olyan problémákat is fel kellett vetnie, amelyek szükségesnek láttatták a vele való szakszerű foglalkozást.

Mindeközben döntő jelentőségű az a kettős kötés, amely a népszerűsítés és szakszerűsítés kombinációjából adódik, méghozzá a legkülönbözőbb változatokban mind a mai napig: a német filológia egyfelől

⁴ A *φίλος* egyaránt jelent barátot és azt, hogy valaki valakihez ’vonzódik’, továbbá hogy valaki ’szeret’ vagy ’rajong’. A filológia szó történetéhez lásd Karl Stackmann megfelelő cikkét (Karl STACKMANN, „Philologie” = *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, III., szerk. Jan-Dirk MÜLLER, de Gruyter, Berlin – New York, 2003, 74).

⁵ Ezzel Niels Werber javaslatát elevenítem fel. Érdekes volna egyfelől, hogy miként viszonyul a szerelmi másodkódolás egyéb másodkódolásokhoz; másfelől érdekes volna a szerelmi másodkódolás pontosabb historizálása analóg módon az intim kommunikáció történetével. Terjedelmi okokból itt mindkettő elmarad.

tárgyának kulturális fontosságából táplálkozik; ezzel rászorul a német nyelv és irodalom népszerűségére. Másfelől, hogy specializált vállalkozásként legitimálódhasson, kénytelen védelmezni bizonyos mértékű titokzatosságot és idegenséget. A szakértői mivolt megfelelő mértéke körüli vita határozza meg a szak fejlődésének a kezdeteit, amely kezdeteket a „német irodalom” episztémikus tárgyhoz való sok lehetséges hozzáférés csökkentése jellemez. Ezt a csökkenést a tárggyal való filológiai foglalkozás kitüntetése révén érik el.

A 19. század elején az emberek érdeklődhettek patriotizmusból – mint Friedrich Heinrich von der Hagen vagy Ludwig Uhland – a német irodalom iránt, követhettek – mint Johann Gustav Gottlieb Büsching – néprajzi érdekeket, de középpontba állíthatták – mint Ludwig Tieck vagy Achim von Arnim – a poétikai érdeklődést, vagy – mint Jacob Grimm – a történeti érdekeket, továbbá – mint Karl Lachmann és Moriz Haupt – a szövegfilológiai érdeklődést, röviden: a szak kezdetén bizonyos módon máris ott volt egyfajta módszertani pluralizmus, amelynek védelmére majd csak „1900 körül” kelnek a sok irritációval szemben,⁶ mivel a „filológiai módszer” professzionalizáló és specializáló eszközként a tudományág számára konstitutív érvényt szerzett magának. E filologizálás vezéralakja Karl Lachmann volt, aki kérlelhetetlenül szállt síkra amellett, hogy saját, fejlődésben levő szakja záródjon be magába. Friedrich Heinrich von der Hagen Nibelung-kiadásáról (1820) írt híres recenziójának első bekezdése után ez áll: „A nagyközönség számára nincs több mondanivalónk v. d. H. úr munkájáról: reméljük, nem ok nélkül utaltunk az alaposabb okulás emez újonnan nyitott, tiszta forrására! Ezennel tehát búcsút is veszünk olvasóink legnagyobb részétől” – ezt követi egy 65 oldalas becsmérő kritika von der Hagen „dilettáns” megközelítéséről, amely kritika a „hozzáértőkhöz” szól.⁷

⁶ Rainer KOLK, »„Gemischtes Publicum«. Popularisierung und Vermittlung wissenschaftlichen Wissens in der Germanistik des 19. Jahrhunderts» = *Stil, Schule Disziplin. Analyse und Erprobung von Konzepten wissenschaftsgeschichtlicher Rekonstruktion*, I., szerk. Lutz DANNEBERG – Wolfgang HÖPPNER – Ralf KLAUSNITZER, Lang, Frankfurt am Main, 2005, 179–196, itt 182–183.

⁷ Idézi Holger DAINAT, „Wo hört eine Disziplin auf? Über den Umgang der germanistischen Literaturwissenschaft mit ihren Grenzen» = *Grenzen der Germanistik. Rephologisierung oder Erweiterung?*, szerk. Walter ERHART, Metzler, Stuttgart, 2004, 6–21, itt 6.

Látnunk kell, mennyire elfogadhatatlannak tűnhet fel ez az álláspont. Az irodalomtudomány közérthetőségének igénye tényleg fennáll mind a mai napig; ugyanúgy fennmaradt a német irodalom megannyi dilettáns, proto- vagy félprofesszionális megközelítése – a 19. század tekintetében itt említhető az eddig csak érintőlegesen kutatott tanári filológia vagy a német irodalommal való foglalkozás az irodalmi egyesületekben. A német filológia elfogadhatatlansága fokozódott, amikor Németország a 19. század során majdnem teljesen alfabetizálódott. És a probléma tovább súlyosbodott, amikor nem csak a régi irodalmat nyilvánították kutatásra érdemesnek, amely valóban idegen nyelvi minőségekkel bírhatott, hanem amikor az „újabb német irodalomnak”, sőt még a „kortárs irodalomnak” is episztémikus tárggyá kellett felértékelődni – a tudományra alkalmasság megkonstruálása nem volt könnyű feladat annak tekintetében, hogy a megértés akadályai *prima facie* hiányoztak, és figyelemre méltó, milyen elkötelezettséggel vettek részt az írók is szövegeik filológiai feldolgozásában.⁸

Az episztémikus tárgy megkonstruálásának pontosan ez a valószínűtlensége a maga minden intézményi következményével – amelyek az életpályák professzionalizálásának, a pénzügyi források társadalmi mozgósításának, valamint a képzési és minősítési utak megszilárdulásának formáját öltik – volt elfedhető „1800 körül” a barátsághoz és szeretethez való visszanyúlással. A két társadalmi típust a 18. században az a kérdés köti össze, hogy miként lehetett elgondolni e társadalmi kapcsolatok különösségét a rétegzett társadalom viszonyainak az emberiség jegyében történő koncepcionális kiegyenlítése jegyében. Vagy másként: mi lehet különös a barátságban vagy a szeretetben, ha már nem csak a felső réteg, hanem elvben mindenki képesnek tartható a barátságra és szerelemre?

A válasz erre a kérdésre egy érzelmileg alutáplált kognitív kapcsolatot célt meg *alter* és *ego* között. Vagy másképp: a barátság és a szeretet

⁸ Thomas Mann esetében ezt példaadó céllal rekonstruáltam: Steffen MARTUS, „Die Geistesgeschichte der Gegenwartsliteratur. Wissenschaftliche Aufmerksamkeit für Thomas Mann zwischen 1900 und 1933» = *Die Erfindung des Schriftstellers Thomas Mann*, szerk. Michael ANSEL – Hans-Edwin FRIEDRICH – Gerhard LAUER, de Gruyter, Berlin – New York, 2009, 47–84. Mint ismeretes, ennek másik példája Stefan George, lásd Steffen MARTUS, *Werkpolitik. Zur Literaturgeschichte kritischer Kommunikation vom 17. bis ins 20. Jahrhundert*, de Gruyter, Berlin – New York, 2007.

a 18. század második felében bekövetkezett további elkülönülésük előtt ugyanazon figyelmi viszonyuláson osztozott. Ennek következtében érdeklődnek a barátok az „apróságok” iránt, hangzott a szakkifejezés. Ez a fejlődés a kicsi és a láthatatlan kultúrtörténetének a kontextusába tartozik, ahogyan azt Joseph A. Amato megírta,⁹ valamint a tudományos felfedezői magatartás megváltozásának a kontextusába, ahogyan Lorraine Daston vázolja a *Kurze Geschichte der wissenschaftlichen Aufmerksamkeit* [*A tudományos figyelem rövid története*] című művében. Főleg, hogy utóbbi szerint a természettudományokban a 18. század folyamán az érdeklődés eltolódik a szokatlantól a megszokott, a csodálatra méltótól a fel nem tűnő felé, amint azt például a felvilágosodás virágzó rovarkutatása esetében láthatjuk.¹⁰ Ennek során az *élvező* „csodálkozás”, „figyelem” és „kíváncsiság” sorrendje átfordul a *munka formáját öltő* „figyelem”, „kíváncsiság” és „csodálkozás” sorába.¹¹

Ezen a ponton számomra az a fontos, hogy a figyelem gyakorlatainak ilyen eltolódásával nem csak egy új típusú „tudományos persona” alakul ki, ahogy Daston gondolja, aki épp azokra a tárgyra fordít figyelmet megszállottan, amelyek normális körülmények között unalmasnak, banálisnak vagy érthetetlennek számítanak.¹² A „figyelmes” ember típusa a társas élet felvilágosodásbeli elméletének, és így elsősorban a barátság elméletének ideáltípusává is válik. A barátok ugyanis azok, akiket minden érdekel, ami a másikat érinti. Az „apróságok”, tehát olyan dolgok, amelyekre biztosan senki más nem fordít figyelmet, csak a barát, mintegy a barátság próbatételei. Rajtuk lehet ellenőrizni, hogy mennyire finom és egyben tág a megfigyelő figyelmének rasztere, és hogy ez a megfigyelő a maga kifinomultsága alapján tekinthető-e barátjának.¹³ Ez pedig azt jelenti, hogy a figyelem történetének redukálása a „természettudományos persona” kialakulására korrekcióra szorul, mert itt egy szélesebb körű folyamatról van szó.

⁹ Joseph A. AMATO, *Von Goldstaub und Wollmäusen. Die Entdeckung des Kleinen und Unsichtbaren*, ford. Harald HÖFNER – Brigitte POST, Europa, Hamburg, 2001.

¹⁰ Lorraine DASTON, *Eine kurze Geschichte der wissenschaftlichen Aufmerksamkeit*, Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung, München, 2001, 27 skk.

¹¹ *Uo.*, 37, 39, 41–42.

¹² *Uo.*, 43 skk.

¹³ Steffen MARTUS, *Friedrich von Hagedorn. Konstellationen der Aufklärung*, de Gruyter, Berlin – New York, 1999, 298 skk.

Látható, hogy az érdeklődés az apróságok iránt, ami a barátságokat is kitünteti, az intimitás azon formájának az előképeként is érthető, amely – Niklas Luhmann nyomán – kitünteti a szerelmet „1800 körül”. A társadalmi kapcsolatok szeretetkénti kivételezésének ismertetőjegye eszerint a válogatás nélküli figyelemben áll az *alter* és az *ego* közötti viszonyban. A szerelemben „nem megengedett [...], hogy megvonjuk a kommunikációtól azt, ami személyes.”¹⁴ És ugyanilyen világos, hogy a német filológia a szó szereteteként vagy az iránta érzett barátsággént milyen jól tudott csatlakozni e figyelmi viszonyuláshoz és ezzel különböző dolgoknak azokhoz az elfogadtatásaihoz, amelyeket a barátság és a szerelem szemantikája vitt véghez minden valószínűtlenség ellenére. Poentírozva: a „heteroszexuális mátrix” fantazmái a filológiai mátrix fantazmái (voltak).¹⁵ Vagy másképp: a 18. században az olvasó a szerző barátjává válik,¹⁶ és ezzel valószínűtlen figyelmi viszonyulást részesít előnyben, amely olyan dolgok iránt érdeklődik, amelyek első pillantásra úgy tűnnek, nem méltók a figyelemre – ennek az elfogadtatásnak a talapzatára épült a német filológia.

Hogy mennyire nem volt elfogadható ez a figyelmi viszonyulás, láthatjuk a Gottsched-követő Daniel Wilhelm Triller polémijában Johann Jacob Bodmer és Johann Jacob Breitingen Opitz-kiadása ellen. Utóbbiak, egyfajta előrenyúlásban az újabb német filológiára, vágtak bele egy kommentált történeti-kritikai Opitz-összkiadásba, amelyből Triller – amint saját kiadásában hangsúlyozza – hiányolja az „időt és a türelmet”:

Mert az összes régi kiadásból fáradtságosan összehordani a sajtó-, írás- és zsenge korból fakadó hibákat, majd ezeket a haszontalan kincseket

¹⁴ Niklas LUHMANN, *Liebe als Passion. Zur Codierung von Intimität*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995², 15.

¹⁵ A nemek komédiájának irodalmi oldalához vö. Judit BUTLER, *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása*, ford. BERÁN Eszter – VÁNDOR Judit, Balassi, Budapest, 2006, 208–209.

¹⁶ Ehhez a motívumhoz lásd Katja MELLMANN, „Das Buch als Freund – der Freund als Zeugniss. Zur Entstehung eines neuen Paradigmas für Literaturrezeption und persönliche Beziehungen, mit einer Hypothese zur Erstrezeption von Goethes *Werther*” = *Bürgerlichkeit im 18. Jahrhundert*, szerk. Hans-Edwin FRIEDRICH – Fotis JANNIDIS – Marianne WILLEMS, Niemeyer, Tübingen, 2006, 201–240. (http://edocs.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2008/11433/pdf/MELLMANN_2006_Werther.pdf)

elhelyezni a szöveg alatt, hogy az olvasó bosszankodjon rajtuk, csömört kapjon tőlük és ne vessen rajtuk, ahogyan azt manapság szokták a nagy kritikusok Angliában, Hollandiában, valamint a kisebbek máshol, nem olyan férfinak való munka volt, aki jobban fel tudja használni a visszahozhatatlan idő drága ajándékát

– aki így jár el, hangzik Triller végkövetkeztetése, „apróságokban” akar „nagy lenni”.¹⁷ A német filológia ígérete így nem utolsó sorban abban állt, hogy az irodalommal való professzionizált foglalkozás révén extenzív és intenzív megfigyelő viszonyulást intézményesít bizonyos mennyiségű szöveg tekintetében. Ennek az előírásnak megfelelően a német filológus „tudományos *personája*” a szerető ellenképeként, pontosabban a heteroszexuális és monogám szerelmes ideálképeként válik ismertté. A kizárólagosság és tartósság biztosítása érdekében a filológus annak a szerelmesnek a figyelmességét bontakoztatja ki, aki számára a vágy tárgyában minden fontos és érdekes; és ezt a jelentéktelen részletek iránti szenvedélyt tartózkodással, önfegyelemmel és hűséggel ötvözi. Így a filológia önmagáról tett kijelentéseiben először is a tagadás útján határozza meg magát, és viszolyog az erotikusan sok irányba érdeklődő, hűtlen olvasási viszonyulástól. Karl Lachmann magyarázatában: a filológia a „rajongó munkakerülő buzgalmával” és a „rajongó felületes fáradozásaival” helyezi szembe azt a tudományos és szerelmi etikát, amely „szorgalmon és hűségen” alapul.¹⁸ Ennek a nemzeti filológiai szövegetikának és az affektusok megfelelő diszpozíciójának az elkülönülése itt épp annyira valószínűtlen, mint a romantikus szerelem koncepciója. Lényegében annak a feltételezésnek az elfogadtatásáról van szó, mely szerint lehetséges a figyelem különleges horizontja, és hogy egy harmadik félnek nincs hozzáférése a vonzalom e horizontjához.

¹⁷ Martin OPITZ, *Teutsche Gedichte, in vier Bände abgetheilet, Von neuem sorgfältig übersehen, allenthalben fleissig ausgebessert, mit nöthigen Anmerkungen erläutert, von Daniel Wilhelm Triller, Und mit Kupfern gezieret durch Martin Tyroff, Erster Band, enthaltend Weltliche Gedichte*, Frankfurt am Main, 1746, előszó.

¹⁸ Rainer KOLK, „Liebhaber, Gelehrte, Experten. Das Sozialsystem der Germanistik bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts” = *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*, szerk. Jürgen FOHRMANN – Wilhelm VOSSKAMP, Metzler, Stuttgart, 1994, 48–114, itt 59.

Ezért lépnek fel a filológusok a 19. században figyelemre méltó módon szeretőként, akik kihordják a „könyv” és a „nő” átválthatóságát és ezzel együtt természetesen a konkurenciáját. A legjobb példa erre Gustav Freytag *Die verlorene Handschrift* [Az elveszett kézirat] című regénye. Ebben a főszereplőnek, egy Werner¹⁹ nevű filológiaprofesszornak meg kell osztania a figyelmét az „elveszett kézirat” keresése és későbbi felesége, Ilse iránti bontakozó érdeklődése között, mire filológus barátja, nem véletlenül, bizonyos mértékű „szétszórtságot” vesz észre, amely „egyéb-ként”, úgy tűnt, nem „jellemző rá” – „hogyan válhatott ez a férfi ennyire zavarttá”?²⁰ Nem észleli, hogy a szavak szeretete és az emberek szeretete ugyanazokat a struktúrákat követi. Ezen a ponton nem szeretném a szavak szeretetének sokféle dimenzióját tovább követni a könyv és a nő konkurenciájában – a csattanó elsősorban ott van, hogy a szavak szeretete egy irodalmilag mélyen átítatott érzelmi koncepciónak bizonyul.²¹

Láthatjuk, hogy az „intim kapcsolat” társadalmi típusa és az irodalmi kommunikáció saját értelme párhuzamosan különülnek el: a szerelem és az irodalom saját kódokat és programokat alapítanak, amelyeknek főleg morális kódokkal és programokkal már nem kell kompatibilisnek lenniük; önmagunk fokozásának médiumaiként működnek; teljes mértékben birtokukba veszik az embereket, elidegenítik őket a környezetüktől, amikor az olvasó férfiak és nők úgy elmerülnek a regények világban, mint a szerelmesek a kedvesük szemében. Freytag regényében Werner professzor számára ténylegesen egymásba csúsznak a filológiai és intim figyelmi területek, amikor róla és a későbbi feleségéről, Ilséről van szó: „amikor a nő a férfi kezébe adta a csészéjét, az olyan boldognak látszott, mintha meglelte volna egy nehéz passzus értelmét.”²²

¹⁹ Werner klasszika-filológus. Mégis barátságot ápol egyrészt Fritz Hahnnal, a német filológussal; másrészt véleményem szerint a regény csattanója abban rejlik, hogy Werner magát ajánlja a filológia tárgyának, és ezzel performatív módon támogatja az újabb német irodalomtudományt. Vö. Steffen MARTUS, „Liebe zwischen Kunst und Wissenschaft. Zu Gustav Freytags *Die verlorene Handschrift*” = *Konzert und Konkurrenz. Die Künste und ihre Wissenschaften im 19. Jahrhundert*, szerk. Oliver HUCK – Christian SCHOLL – Sandra RICHTER, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen, 2010, 179–200.

²⁰ Gustav FREYTAG, „Die verlorene Handschrift. Roman in fünf Büchern” = *Uö, Werke*, XIII., Gutenberg, Hamburg, 1927, 74–75.

²¹ Erről részletesebben lásd MARTUS, „Liebe zwischen Kunst und Wissenschaft”.

²² FREYTAG, *I. m.*, 82.

Wilhelm Scherer szakmabeli nézőpontból hoz másik példát a szó filológiai szeretetére *Zum neuen Abdruck von Jacob Grimms Deutscher Grammatik* [Jacob Grimm német nyelvtanának újabb kiadásához] című 1870-es tanulmányában:

Ez a tudomány a legtisztább, legnemesebb, legszentebb érzésre épül, ami csak eltöltheti az embert, annak a szellemi közösségnek a szeretetére, amelyből származik, a nemzete iránti szeretetére.

Német emberben soha nem volt erősebb ez az érzés, mint Jacob Grimm-ben. Az ő legbelsőbb lény a szeretet.

Mi mindent nem veszünk észre a szerelmünk arcán, minden kis ráncot, minden árnyékot, amely átsiklik a homlokán, minden fűrtöt, amely ma máshogyan áll, mint tegnap, minden megváltozott vonást, amely a száj és a szem körül játszik. Így nézett Jacob Grimm a német nép arcába, így fedezte fel az élet apró, jelentéktelen megnyilvánulásait, amelyeket előtte talán láttak, de még sohasem figyeltek meg.

A szeretet mindent lát, a szeretet meg is szentel mindent.²³

Scherer megidézi az intimitás kódját, mert az emberek szeretete és a szavak szeretete összehasonlítható figyelmi viszonyulást hív elő. Ennek során tartós érdeklődésről van szó, amely számára egyetlen részlet sem jelentéktelen. Éppen hogy az „élet jelentéktelen megnyilvánulásai”, amelyek felett könnyen át lehet siklani, lesznek szembetűnők a szerető számára. Röviden: a szerelmesek és a filológusok különleges horizontot

²³ Wilhelm SCHERER, „Zum neuen Abdruck von Jacob Grimms Deutscher Grammatik” = Uő, *Kleine Schriften zur altdutschen Philologie*, kiad. Konrad BURDACH, Weidmann, Berlin, 1893, 22. Innen nézve, ahogyan Claudia Schmolders jogosan megjegyezte a vitában, tanulságos lenne a szerelmi másodkódolás nemzeti vagy nacionalista dimenziójának pontosabb vizsgálata. Az itteni összefüggés számára az a döntő, hogy a germanisztika minden politikai fogékonysága ellenére a tudományos első kód bámulatos stabilitása valósult meg. Ahogyan újabb kutatások kimutatták, ez még a nemzetiszocializmus alatti szaktörténetre is igaz, amelynek ideológiájára a germanisztika nagyon fogékony volt. (Vö. Holger DAINAT, „Anpassungsprobleme einer nationalen Wissenschaft. Die Neuere deutsche Literaturwissenschaft in der NS-Zeit” = *Atta Troll tanzt noch. Selbstbesichtigungen der literaturwissenschaftlichen Germanistik im 20. Jahrhundert*, szerk. Petra BODEN – Holger DAINAT, Akademie, Berlin, 1997, 103–126; *Literaturwissenschaft und Nationalsozialismus*, szerk. Holger DAINAT – Lutz DANNEBERG, Niemeyer, Tübingen, 2003.)

alkotnak, mert olyan dolgok iránt érdeklődnek, amelyek iránt mások nem. És ha érzelmi érdekek ütköznének, akkor a szerelmesek és a filológusok ugyanolyan féltékenyen védik meg területüket és őrzik a határokat, amelyek megvédik különleges horizontjukat a „harmadik fél alakja” általi trivializálódástól.

Ha a különleges horizontok kialakultak, ha a szerelmesek elkülönítették a kapcsolatukat, a filológusok pedig a tudományukat, akkor vissza lehet térni a „társaságba”. Azért nyitja meg kifelé épp Scherer többféle módon az irodalomtudományt, mert egyben ő teremtette meg nagymértékben az irodalommal való tudományos foglalkozás módszerbeli és módszertani kivételezésének ismertetőjegyeit:²⁴ igaz ez például a tudományos ábrázolás művészetének megbecsülésére,²⁵ újságírói érdeklődésére²⁶ vagy az irodalommal való dilettáns foglalkozással szembeni toleranciájára.²⁷ Miközben azt is tudjuk, hogy a romantikus szerelem mint a beteljesült intimitás álma a 19. században nem azt a kapcsolatformát jelenti, amely a nemek közti viszonyokat ténylegesen meghatározta. A szerelem szemantikája és valósága között szakadék tátong, ezekből táplálkoznak a szerelmi háromszögek és a házasságtörések történetei Goethe *Werther*jétől Kleist *Amphitryon*ján át egészen Fontane *Effi Briest*-jéig. Vagy másképp: a szerelmi háromszögek azt jelzik, milyen visszások

²⁴ KOLK, „Liebhaber, Gelehrte, Experten”, 99; Uő, „»Repräsentative Theorie«. Institutionengeschichtliche Beobachtungen zur Geistesgeschichte” = *Atta Troll tanzt noch*, 81–101; Holger DAINAT, „Überbietung der Philologie. Zum Beitrag von Wilfried Barner” = *Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte 1910 bis 1925*, szerk. Christoph KÖNIG – Eberhard LÄMMERT, Fischer, Frankfurt am Main, 1993, 232–239, itt 233; Hans-Martin KRUCKIS, „Goethe-Philologie als Paradigma neuphilologischer Wissenschaft im 19. Jahrhundert” = *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*, 451–493, különösen 480 skk.

²⁵ Vö. például Wilhelm SCHERER, *Jacob Grimm*, kiad. Sigrid v. D. SCHULENBURG, Dom, Berlin, 1921, 291: „tudományos műalkotás”.

²⁶ Áttekintést ad Wolfgang HÖPPNER, *Das »Ererbte, Erlebte und Erlernte« im Werk Wilhelm Scherers. Ein Beitrag zur Geschichte der Germanistik*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 1993, 2–3, 69 skk., 149 skk.; Josefina KITZBICHLER, „Literaturhistoriker und Journalisten. Wilhelm Scherer und Erich Schmidt in der Deutschen Rundschau” = *Berliner Universität und deutsche Literaturgeschichte. Studien im Dreiländereck von Wissenschaft, Literatur und Publizistik*, szerk. Gesine BEY, Lang, Frankfurt am Main, 1998, 53–70.

²⁷ Wilhelm SCHERER, „Goethe-Philologie” = *Goethe im Urteil seiner Kritiker. Dokumente zur Wirkungsgeschichte Goethes in Deutschland*, III., szerk. Karl Robert MANDELKOW, Beck, München, 1979, 78–90, itt 81.

és veszélyeztetettek a „heteroszexuális mátrix” elérhetetlen fantazmái, ha a kettesben való együttlétet kitesszük egy harmadik fél társaságának.

Bárhogy is legyen: a német filológia filo-logikája legalábbis szaktörténetileg szó szerint a barátság és szeretet logikájának bizonyul abban az értelemben, hogy a filológia specifikus figyelmi viszonyulást intézményesít a szövegekkel való foglalataskodásban: a filológusok, véli Michael Bernays az újabb német irodalomtudomány éllavasaként, „részvevőn időznek el a csekély részleteknél is”.²⁸ A baráti, szerető olvasás bonyolításának e stratégiáján keresztül az olvasás tudományává válik. Ismét Wilhelm Scherer szavaival: „A filológia mindent átfogó, mindent megértő, mindent megvilágító”. (Mindenesetre Scherer korlátozó módon hozzáfűzi: „a filológusok a véges korlátozottság törvényei alá vannak vetve”, és arra a következtetésre jut, hogy: „Így hát: minden filológus magában egy szekta”).²⁹

Mind a szerelem, mind a tudomány számára konstitutív, hogy az apróságok iránti érdeklődés időigényes. Vagy másképp: a szerelmesek és tudósok olyan időtöltést fedeznek fel a tárgyukban, amelyet aztán tükrözve átvihetnek a tárggyal való foglalkozásra. Az olvasatok tudományossá tételének műveletére a filológusok többek közt háromféleképpen használják az időt: először is időbelivé teszik az egyes művet, a variánsokon keresztül transzparenssé teszik a keletkezésének és átdolgozásainak története szempontjából, miáltal a szem elé tárják a „költő művészetét annak apró és legapróbb részletében.”³⁰ Másodszor időbelivé teszik a teljes életművet az esztétikailag tökéletlen ifjúkori művek pontos feldolgozásával – a szerző szellemtörténeti „fejlődési mozzanataiként” értett összes életműelem „viszonylagos értéke” immár nem engedi, magyarázza Karl Goedecke, hogy „különbséget tegyünk” „fontos és kevésbé

²⁸ Michael BERNAYS, „Die Urschriften der Briefe Schillers an Dalberg (1887)” = *Zur neueren Litteraturgeschichte*, szerk. Michael BERNAYS, Göschen, Stuttgart, 1895, 395–449, itt 432.

²⁹ SCHERER, „Goethe-Philologie”, 79.

³⁰ „Egy átfogó, módszeresen elrendezett variánsgyűjtemény számos lehetőséget fog nyújtani nekünk, hogy a költő művészetét annak apró és legapróbb részletében tanulmányozzuk, és ezek az apróságok gyakran fognak odairányítani minket a legfontosabb kérdések mérlegeléséhez, amelyek ugyanúgy érintik a szerzőt, mint a művét.” (Michael BERNAYS, *Über Kritik und Geschichte des Goetheschen Textes*, Dümmler, Berlin, 1886, 85.)

fontos között”.³¹ Harmadszor egy mű vagy műrészlet érdekessé tehető azáltal a jelentősége által, amellyel az irodalom-, szellem- vagy kultúrtörténeti fejlődés számára bír – „esztétikai szempontból [...] a kihágásoknak büntetést kell érdemelniük”, „történeti szempontból” azonban „jogosak” lehetnek.³² A temporalizálással kapja meg a filológia az egyik tárgyát: az egyetlen részletében sem jelentéktelen életművet mint a kulturális folyamat mozzanatát. Ennek az életműnek a tekintetében állíthatja, hogy fontos dolgokkal foglalkozik, amelyeket azonban jóformán minden olvasó jelentéktelennek tart, úgyhogy ehhez szakértőkre van szükség.

Bármennyire megkérdőjeleződött is a 19. század óta a szak története során a filológia mint egyedüli módszer a megszilárduló módszertani pluralizmus kontextusában: a filológia érzelemtörténeti alapját mint a szavak szeretetét egészen az 1960-as évekig offenzív módon érvényre juttatták, ezzel remélhette elfogadását a tudományok rendszerében. Mindenestre Emil Staiger, aki interpretációkonceptióját többé-kevésbé az érzésben alapozta meg, gondoskodott a szeretet mint tudományos érzés hitelrontásáról is. Noha erélyesen óvott az értelmező érzelmes magabiztosságtól: „Semmire sem jó [...] légből kapott, szakadatlan interpretálás, az első benyomás csálthatatlansága, a tiszta művészi divináció. Aki mindezt lehetségesnek tartja, kontár, aki saját lustaságát gőgös, semmis elméletekkel cicomázza.”³³ *Az interpretáció művészet*e című, gyakran megrövidítve befogadott programjában viszont egyben azt is állítja, hogy az „irodalomtudománynak” mint önálló kutatási területnek kizárólag „olyan alapokra” kell épülnie, „amelyek megfelelnek a költőiség lényegének; szeretetünkre, nagyrabecsülésünkre és közvetlen megérzéseinkre.”³⁴

³¹ Karl GOEDECKE, „Vorwort” = Friedrich SCHILLER, *Sämtliche Schriften. Historisch-kritische Ausgabe*, I., kiad. Karl GOEDECKE, Cotta, Stuttgart, 1867, v.

³² Franz MUNCKER, *Lessings persönliches und literarisches Verhältnis zu Klopstock*, Rütten & Loening, Frankfurt am Main, 1880, 12. Vö. még „Klopstock ódái nélkül [...] lehetetlen lett volna líránk teljes későbbi fejlődése egészen a mai napig.” (Franz MUNCKER, „Vorrede” = Friedrich Gottlieb KLOPSTOCK, *Oden*, kiad. Franz MUNCKER – Jaro PAWEL, Göschen, Stuttgart, 1889, iv.)

³³ Emil STAIGER, „Das Problem der wissenschaftlichen Interpretation von Dichtwerken. Ein Radiovortrag” = *Worte und Werte. Bruno Markwardt zum 60. Geburtstag*, szerk. Gustav ERDMANN – Alfons EICHSTAEDT, de Gruyter, Berlin, 1961, 355–358, itt 357.

³⁴ Emil STAIGER, „Az interpretáció művészet”, ford. KURDI Imre, *Athenaeum* 3 (1995/1), 87–108, itt 90.

Mint ismeretes, az ehhez hasonló megfogalmazások provokálták ki azt a tudományos szembefordulást, amely az 1970-es években bekövetkezett.³⁵ Ebben az összefüggésben elfogadhatatlanná tették a barátságot és szeretetet az irodalomtudomány alapjaiként.³⁶

2. Logika

Úgy tűnik, történeti szempontból elfogadható a filológia filo-logikájáról beszélni. Jelenleg azonban nem nagyon talál megértésre. A problémának intézményi és módszertani oldala van. Az intézményi oldalra igaz: a „szeretetnek” és az „egyetemnek” látszólag már nincs sok köze egymáshoz. Klaus Heinrich már 1987-ben felpanaszolja az „egyetemi polgárok és intézményük viszonyának teljes erotikamentességét”.³⁷ Ehhez a diagnózishoz csatlakozik Jochen Hörisch a maga empatikus felhívásával: „Mentsétek meg az alma matert!” Hörisch az „1800 körüli” irodalmi egyetemképekből indul ki, amelyekben az egyetemet Alma Materként jelenítik meg. Ennek pszichotörténeti következményei vannak: az „ideális egyetem”, így Hörisch, azt az anyát alakította, aki „szenvedélyes szeretettel törődött gyermekeivel (miközben az alma mater gyermekei hosszú ideig kizárólag fiúk voltak)”. Így teremtette meg az egyetem a kölcsönös vonalmat, úgyhogy „gyermekei is szenvedélyesen viszonyszerették és tisztelték” (H, 13). Még akkor is, ha ezt a filiszteri tudós kritikája tekin-

³⁵ Rainer ROSENBERG, „Die Semantik der »Szientifizierung«. Die Paradigmen der Sozialgeschichte und des linguistischen Strukturalismus als Modernisierungsangebote an die deutsche Literaturwissenschaft” = *Verhandlungen des Literaturbegriffs. Studien zu Geschichte und Theorie der Literaturwissenschaft*, szerk. Rainer ROSENBERG, Akademie, Berlin, 2003, 225–234; Rainer ROSENBERG, „Die sechziger Jahre als Zäsur in der deutschen Literaturwissenschaft. Theoriegeschichtlich” = *Verhandlungen des Literaturbegriffs*, 243–270; Klaus-Michael BOGDAL, „Einleitung. Von der Methode zur Theorie. Zum Stand der Dinge in den Literaturwissenschaften” = *Neue Literaturtheorien. Eine Einführung*, szerk. Klaus-Michael BOGDAL, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997², 10–31.

³⁶ A témához lásd Steffen MARTUS, „Emil Staiger und die Emotionsgeschichte der Philologie” = 1955–2005. *Emil Staiger und „Die Kunst der Interpretation” heute*, szerk. Joachim RICKES és mások, Lang, Bern, 2006, 111–113.

³⁷ Jochen HÖRISCH, *Die ungeliebte Universität. Rettet die Alma mater!*, Hanser, München, 2006, 23. A továbbiakban a főszövegben „H” jelzéssel megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

tetében bizonyosan differenciálni kellene, és még akkor is, ha Hörisch viszonylag kevés bizonyítékot hoz az egyetem tényleges „elanyásodása” mellett, az egyetem mintegy erotikus intézményként jelenik meg az „igazsággal” mint „női” irányadó értékkel:

Aki megismer, azt az *amor scientiae** hajtja, a mély betekintés iránti vágy, a mohóság az újra, a rendszerezett kíváncsiság. Fel akar tárni, le akar leplezni, és meg akar ismerni – és mindez azt jelenti: gyümölcsöző kutatási eredményeket akar elérni. (H, 15)

Ezzel az egyetem hosszú időn át követi a pszichotörténeti példát, „melynek következtében a férfiak nőnemű testületnek (az akadémiának, az egyetemnek, az Alma Maternek, az anyaszentegyháznak, a hadseregnek) hódolnak, de a valóságosan létező nőket kizárják ebből az intézményből” (H, 16). Ebből a szempontból érti Hörisch például az „1968-as vad egyetemi válságot” „az egyetemért folytatott szenvedélyes szerelmi harcoként, az alma maternak tett éppoly patetikus, mint patológus, szenvedélyes, és kölcsönösen mind az oktatóknak, mind a hallgatóknak szenvedést okozó szerelmi vallomásként” (H, 16). És éppen ezeket a szerelmi kötelékeket az egyetem és a kliensei között, a „fundamentálerológiai formációknak” (H, 16) ezt a kialakulását látja Hörisch fokozatosan homályba veszni az újabb egyetemtörténet folyamán, egészen addig, amíg semmivé nem válnak a jelenben, és egy erotikumától megfosztott felsőoktatási területet hagynak hátra – „az egyetem az elmúlt években és évtizedekben teljesen elvesztette szeretni való, a szenvedélyestől az erotikusig terjedő kvalitásait” (H, 20). A nyugati út a „platóni erős-akadémiától és a szenvedélyesen szeretett Alma Matertől” vezet „az »amazonná« vált, de még mindig ünnevelt és csatározások övezte egyetemen át a teljesen tárgyiasá tett főiskoláig, amelyre már nem vágnak, amelyet már nem tisztelnek és szeretnek” (H, 40).

Amint fentebb bemutattam, legalább három probléma adódik a szeretett vagy nem szeretett egyetemnek ebben a konstrukciójában:

* ’Tudásvágy’.

1. Történeti szempontból Hörischt túlságosan elbűvölni látszik a szerelem libertáriánus és elsősorban erotikusan fixált modellje, amelyben a „szerelemnek” és a „tudásnak” egyaránt bérlete van a félrelépésre (H, 14). Ez nem felel meg az „1800 körül” meghatározó szerelmi kódoknak – még ha a romantika szerelmesei hajlamosak is a vándorlásra, szeretőként mindaddig kudarcot vallanak, amíg nyughatatlanok: mind a szerelmi, mind a tudományos kód inkább a hűséges figyelmi magatartásból indul ki, amely megmarad középen a barátság és az érzéki szerelem között, és éppen ennek során bontakoztatja ki „vágyának csillapíthatatlanságát” (H, 19). A „tudás szeretete”, ahogyan azt az egyetem Humboldt-féle megalapozása a bölcsészettudományi karban megmutatja (H, 18), szemérmesebb annál, mint ahogy Hörisch sejti.

2. A rendszer szempontjából Hörisch túlságosan az egyetemi személyzetet az intézményhez fűző viszonyra összpontosít, és nagyon is el-siklik afelett, hogy a megfigyelők is szerető kapcsolatot építenek fel maguk és a tárgyuk között – a tudás szeretete ennél fogva kommunikatív és kognitív dimenziókkal bír, és a (férfi) *logos* nem ellentéte a Hörisch által követett matriarchális érzékiségnek (H, 35).

3. Végül a benyomás, hogy a mai hallgatógenerációból hiányzik az egyetem iránti szeretetteljes vonzalom, azon alapulhat, hogy az élet-szakaszokra szóló partnerségek értelmében vett új pragmatikus szerelemkoncepciókat Hörisch nem ismeri el szerelemnek – hogy a modulokra osztott szakirányokban nem rejlik-e benne a szerelem korszerű formája, még vita tárgyát képezhetné.

A *philos*nak mint ma is releváns tudományos kategóriának ezzel rokon kritikáját fogalmazza meg – mindenesetre pozitív kicsengéssel – Oliver Jahraus az irodalomelmélet különböző ajánlatainak újabb áttekintésében. A *Liebe zur Literatur* [Az irodalom szeretete] című fejezetben azt írja: „A szeretetnek semmi keresnivalója a tudományban, és meg sem kellene próbálni tudományossá tenni – méghozzá a szeretet kedvéért, mert ezzel az, ami a szeretetet alkotja, szükségszerűen elvész.”³⁸ E megfogalmazás természetesen könnyen alapulhat a szeretet félreértésén. Hiszen Jahraus magyarázón hozzáteszi: „A szeretet csak ott válik

³⁸ Oliver JAHRAUS, *Literaturtheorie. Theoretische und methodische Grundlagen der Literaturwissenschaft*, Niemeyer, Tübingen, 2004, 15.

hitelvesztetté – egyébként jogosan –, ahol az ő érve lép a tudományos érv helyébe. Hiszen itt keverednek a szférák: a szeretet szubjektív, a tudomány interszjektív.”³⁹

Köztudott, hogy ezt Luhmann másként látja, amikor a szeretetet szimbolikusan generált kommunikációs médiumként fogja fel. Ebben az értelemben kevésbé látszik elfogadhatónak a tudományosság argumentatív csökkenése, ha – ahogy Jahraus lezárásképpen megjegyzi – a szeretet funkcióját készek vagyunk elfogadni a *felfedezés kontextusában*:

csak akkor, ha odafigyelünk a [tudomány és szeretet] szigorú elválasztására, hagyhatjuk a szeretetet akként érvényesülni, ami ő maga. A szeretet a tudományhoz vezető út, és akiből ez hiányzik, nehezen fogja rávenni magát, hogy kibírja a tudományos ügyeket és tanulmányokat. A szeretet nagyon is lehet az irodalomtudomány ötletadója, mert olyan olvasmányélményeket kezdeményez és olyanokhoz vezet, amelyeknek tudományos potenciálját csak később ismerik fel.⁴⁰

Ez viszont azt jelenti: a „szeretet” nem csupán a „tudományhoz vezető út”, hanem olyasvalami, ami végigkíséri a tudományt a maga útján. Ha ez így van, akkor az „irodalom szeretetének” funkciója az *igazolás kontextusában* is meghatározandó: intuitíve kézenfekvő a sejtés, hogy az elméleti érdekkörök különböző vonzódása is dönt arról, hogy mit fogadnak el egyáltalán „érvként”.

Innen nyílik meg az út az irodalomelmélet „művelése” felé: az irodalomtudományi bevezetőkbe vetett egyetlen pillantás igazolja, hogy az irodalomtudomány bizonyos ismeretekre keresztül azonosítja magát – azon keresztül, amit Jahraus helyesen „érvként” mutat fel. A témákba, fogalmakba, módszerekbe és elméletekbe való bevezetés ilyen típusa mellett más műfaj is létezik: a bevezetések a tudományos munkába, tehát bevezetések a műveletek szintjén. A gyakorlatként, a szövegekkel való foglalatosság formájaként és tudáskultúráként értett tudományban olyan konvenciók bevéséséről van szó, amelyek kifejtése rendkívül nehéz.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

Éppen ezért a „szeretet”, még akkor is, ha már nem nevezhető a nevének, elméleti módon kidolgozott értelemben játszik nagy szerepet a filo-logikában: továbbra is arról a játékról van szó, hogy specifikus figyelmi viszonyuláson keresztül határoljunk le egy tárgyat, igazoljuk a tudományra való alkalmasságát, hozzáférhetővé tegyük a tudományos foglalkozás számára és kivonjuk a dilettáns hozzáférés alól; és ennek az intimizálásnak továbbra is helyt kell állnia tartós kognitív beállítódásként, hogy elfogadják: még ha utóbbi tanulmányok szerint csökken is a habilitációk száma, az úgynevezett „második könyv” jelentősége vitán felül áll. A specializálódás és a figyelem tartóssága tünteti ki a tudományos személyiséget szeretetre és tudományra képesként. Ha a tanulmányokat és a kutatást ezért az „érzelem tanulóéveinek” is nevezzük, akkor kézenfekvő a tudományágak kulturalista meghatározása – ebben az értelemben tekintem a barátság és a szó szeretetének logikáját eljárásnak, pontosabban gyakorlatnak.⁴¹ Ebből a perspektívából tartoznak hozzá az irodalomtudomány etnográfijához olyan témák, mint a becsvágy, a kollégák iránti utálat, az irigység, a vizsgán és a meghíváskor tanúsított magatartás, a reputáció kialakulásának eljárásai vagy a személyes függőségi viszonyok és persze a „tárgy szeretete” is.⁴²

Más megfogalmazásban:⁴³ az egyetemet a „modern társadalom multifunkciós berendezéseként” kellene felfogni. Itt nem csak azt tanulják meg, hogy mi egy paradigma vagy egy szintagma, vagy hogy hány hangsúlyos szótag van egy *blank verse*-ben. Az egyetem

nemcsak az informáló, hanem az uniformizáló szocializáció helye is.

Biztosítja, hogy az egyének, akik elhagyják, elvárhatóan hasonló egyé-

⁴¹ Ehhez lásd például Rudolf STICHWEH, „Differenzierung der Wissenschaft” = *Wissenschaft, Universität, Professionen. Soziologische Analysen*, szerk. Rudolf STICHWEH, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1994, 15–51, itt 17–18. Lásd még Peter J. Brenner projektjét, amely az irodalomtudomány „életvilágát” figyeli meg: *Geist, Geld und Wissenschaft. Arbeits- und Darstellungsformen von Literaturwissenschaft*, szerk. Peter J. BRENNER, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993.

⁴² A kontingens felsorolást Brennernél lásd Peter J. BRENNER, „Das Verschwinden des Eigensinns. Der Strukturwandel der Geisteswissenschaften in der modernen Gesellschaft” = *Geist, Geld und Wissenschaft*, 21–65, itt 28.

⁴³ Itt Peter Fuchs egyik kritikus hozzászólását fogalmazom újra az iskolapolitikáról. Vö. Peter FUCHS, „Würstchen mit Sozialkompetenz. Sind Schüler Trivialmaschinen?”, *Die Tageszeitung* 2002. 07. 10., Nr. 6796, 16.

nek lesznek, akik néhány alapkészségeken túl különösen szociális kompetencia, szociális tájékozódóképesség birtokába kerülnek – akár a kínos dolgok elkerülése tekintetében, [...] akár a szervezőkészség tekintetében. Utóbbi például azon múlik, hogy valaki meg tudja különböztetni és egymásra tudja vonatkoztatni az informális (rejtett, nem hivatalos) kommunikációt és a formális (döntés- és utasításorientált) kommunikációt, és ennél fogva: képessé válik az intrikára, ahogy megkívánják. Másképp nem volnának lehetőségek sem a politikai, sem a tudományos karriernek.

A dolog rafinériája, amelyhez az aktuális oktatáspolitikai vita sem az iskolák, sem az egyetemek tekintetében nem jut el, abban áll, hogy mind az iskolák, mind az egyetemek az élet és a karrier szempontjából fontos készségeket tömegesen és mellékesen akaratlanul közvetítik – legalábbis azokban az esetekben, amelyekben kívülről nézve minden jól megy. Az életpraxis melléktermékként keletkezik (és mégis ez lesz a döntő), miközben maga a nevelés ügye, az iskola mintegy hivatalos funkciója, ezzel szemben inkább marginálisnak tűnik.⁴⁴

Biztosan túloznánk, ha azt állítanánk, hogy a tudomány és központi intézménye, az „egyetem” „nagyon komplex szocializációs tér”, amelyben a kívánt tudás közvetítése is szerepet játszik, de vélhetően nem döntő szerepet.⁴⁵ Mégis látjuk, hogy az irodalomtudomány *philosofia* kultúratudományi perspektívából nyit hozzáférést a tudomány logikája felé, mert a tudományos szocializáció egyaránt érinti a kutató személyiség kognitív és emotív felszereltségét.

Innen térek vissza az irodalomtudományi perspektívák kultúratudományos bővítéséhez,⁴⁶ mert a diszciplínának rendszerint az a funkciójuk, hogy „nagyon lehatárolt felfedezői viszonyulást” tegyenek lehetővé a „különbségekre való nagyfokú érzékenységgel”⁴⁷ – lehatárolás és figyelem összetartoznak. Vagy másképp: ahogy a barátságban vagy a szerelemben mint figyelmi formákban, úgy kapcsolódik össze

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Ismét Fuchs megfogalmazásaihoz nyúlok vissza.

⁴⁶ A következőkhöz bővebben lásd Steffen MARTUS, „Rephilologisierung ist Kulturwissenschaft!” = *Grenzen der Germanistik*, 252–269.

⁴⁷ Niklas LUHMANN, *Die Wissenschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1992, 446, 454–455; STICHWEH, „Differenzierung der Wissenschaft”, 15.

a figyelem körének korlátozása és a figyelem válogatás nélkülisége. Épp ezért az irodalomtudomány megszilárdulását kísérletképpen úgy írhatnánk le, mint külső határvonalak meghúzását a belső határok megszilárdításának művészetén keresztül. Eszerint az észlelés olyan hagyományos raszterei, mint a „német irodalom”, „újabb” vagy „régí német irodalom”, „korszak”, „szerző”, „mű”, „kánon”,⁴⁸ „szép- vagy ponyvairodalom”, „műfaj”, „műnem” stb. szabályozzák a specifikus észlelhetőséget a határhúzásokon keresztül. E háttér előtt figyelemre méltó, hogy a kultúratudományos programalkotás egyik specifikuma abban az ígéretben rejlik, hogy bővítjük a tárgyköröket.⁴⁹

⁴⁸ A kánon rehabilitációjához a kultúratudományban lásd Friedrich KITTLER, *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, Fink, München, 2000, 11–12.

⁴⁹ A kultúratudomány vagy egy neki megfelelő orientáció bizonyos megkülönböztetések megszüntetésének teljesítményein keresztül tesz ajánlatot, amely teljesítmények őt a „komplexitásnövelés”, „rejtjelezett írásává” teszik. (Hartmut BÖHME – Peter MATUSSEK – Lothar MÜLLER, *Orientierung Kulturwissenschaft. Was sie kann, was sie will*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2000, 203). A „kultúratudományos »határbővítés«”, amelyre elsősorban a *cultural studies*, az Új Historizmus és a mentalitástörténet ösztönöz (Uo., 12 skk., 108) „megfosztja kiváltságaitól az úgynevezett magas kultúrát”, a „forráskorpuszt radikálisan felnyitja” (Hartmut BÖHME, „Kulturwissenschaft” = *Reallexikon der deutschen Literaturwissenschaft*, II., szerk. Harald FRICKE, de Gruyter, Berlin, 2000³, 356–359, itt 358), „dekonstruálja a kulturális hierarchiákat”, továbbá „feloldja a szak megszilárdult határait” (Christian GERBEL – Lutz MUSNER, „Kulturwissenschaften. Ein offener Prozess” = *Kulturwissenschaften. Forschung – Praxis – Positionen*, szerk. Lutz MUSNER – Gotthard WUNBERG, WUV Universitätsverlag, Wien, 2002, 9–23, itt 12). A kultúrafogalom analógiájára, amely fogalom kivonja magát a definíció alól, a kultúratudományok meghatározatlan fogalmának „sármja” és „funkciója” abban rejlik, hogy „különböző társadalmi determinációk szondája, és minden determinációval szemben interpretációs játéktereket vezet be és juttat érvényre” (Dirk BAECKER, „Kultur” = *Ästhetische Grundbegriffe*, III., szerk. Karlheinz BARCK, Metzler, Stuttgart, 2001, 510–556, itt 511). „A kultúratudomány/kultúratudományok fogalmának viszonylagos homályossága ma az egyik feltétele kommunikatív sikerének” (Wilhelm VOSSKAMP, „Literaturwissenschaft und Kulturwissenschaften. Versuch einer Bestandsaufnahme” = *Zur Geschichte und Problematik der Nationalphilologien in Europa. 150 Jahre Erste Germanistenversammlung in Frankfurt am Main (1846–1996)*, szerk. Frank FÜRBEH és mások, Niemeyer, Tübingen, 1999, 809–821, itt 809), amennyiben a „pluralizmus” formáját öltő meghatározatlanságot nem a „válság” jeleként, hanem „gazdagságként” könyveljük el (Holger DAINAT, „Zukunftsperspektiven. Anmerkungen zur kulturwissenschaftlichen Orientierung der Germanistik”, *Mitteilungen des Deutschen Germanistenverbandes* 46 [1999], 496–506, itt 498). Claudia Benthien és Hans Rudolf Velten ennek megfelelően a nyitottságot és meghatározatlanságot a kultúratudományos orientáció előnyeként ragadják meg, és épp ezért találják meg ebben a „legkülönbözőbb reformfáradozások alapját” (Claudia BENTHIEN – Hans Rudolf VELTEN, „Einleitung” = *Germanistik und Kulturwissenschaft. Eine Einführung in neue Theoriekonzepte*, szerk. Claudia BENTHIEN – Hans Rudolf VELTEN, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2002, 7–34, itt 12). A kultúratudományos perspektíva figyelmének tehát szélesebben és finomabban kell szóródnia, mint egy hagyományos

Ezért olvashatjuk újra Doris Bachmann-Medicknek a kultúratudományos kutatási perspektívákba való legújabb bevezetésében, hogy a *cultural turn* „eddig feldolgozatlan kutatási területeket tárt fel diszciplínákat átszelve, és célzott kutatási kezdeményezésekkel törte fel a megszilárdult elméleti és módszertani kánont”; ezzel a „kulturális pluralizmusát” érvényesítette a szellemtudományos eurocentrizmussal szemben; „új tárgykörök” vagy „eddig figyelemre nem méltatott tárgyterületek” „felfedezése és feltárása”, valamint a „targykörök erőteljes bővítése és terjeszkedése” könyvelhető el a „kultúratudományos befolyás alatt”.⁵⁰ Ez mind alapvetően helyes. Ami nem világos, hogy mit kell pontosan e „bővítésen” érteni. Ha egy rendszer egy sor rendezett megkülönböztetésből alakul ki, amelyek csak e rendszer számára relevánsak, és ha ezek a határhúzások határozzák meg a láthatóságot és a láthatatlanságot: nem kell az úgynevezett „targybővítésnek” is kizárást jelentenie?

Valójában nincs ok a feltételezésre, hogy a kultúratudományosan orientált irodalomtudomány ne tudná feldolgozni a hagyományos irodalomtudomány tárgyait is – nem látom ennek rendszerbeli, módszerbeli vagy módszertani okait a kurrens kultúratudományi *programok* szintjén, de még a „módszerek utáni módszerek” kultúratudományos programjának szintjén sem.⁵¹ Mindenesetre léteznek diszciplináris valószínűségek és valószínűtlenségek a tárggyal való foglalkozásban. A *gyakorlatban* a tárggyal való foglalkozásnak ezek a diszciplináris valószínűségei és valószínűtlenségei a kultúratudományosan orientált germanisztika esetében úgy hatnak, hogy a hagyományos tárgyterület egy része tényszerűen nem kerül többé a látótérbe. Ha ez igaz, akkor a műveletek szintjén nyitva marad, hogy a „határbővítés” elvégzése megfelel-e annak, amit ez a bővítés programként hirdet, hogy tehát a tárgyak szaporításának elmélete nem jár-e inkább együtt a csökkentés gyakorlatával.

módon diszciplinárisan kötött optika esetében; olyan „dolgokat” ragad meg, amelyek „kihullottak a diszciplináris rostán, mert egyetlenegy tudományági illetékességhez sem voltak igazán hozzárendelhetők” (Ansgar NÜNNING – Vera NÜNNING, „Kulturwissenschaften. Eine multiperspektivische Einführung in einen interdisziplinären Diskussionszusammenhang” = *Konzepte der Kulturwissenschaften. Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven*, szerk. UÖK, Metzler, Stuttgart–Weimar, 2003, 1–18, itt 3).

⁵⁰ Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2006, 7, 9, 26, 29, 30 és további szöveghelyek.

⁵¹ BENTHIEN–VELTEN, „Einleitung”, 7.

Mindez persze csak akkor tűnik fel, ha kevésbé engedjük magunkat elbűvölni a programok által, és inkább figyelünk a működésre, az eljáráslogikára, ha tehát praxeológiai szempontot érvényesítünk, és ezzel visszairányítjuk a kultúratudományos elemzési kompetenciát a germanisztika kultúratudományossá tételére. Kultúratudomány és irodalomtudomány – megint csak kísérletképpen – ekkor eltérő kizárási viszonyulásaik által válnak megkülönböztethetővé. Egy szöveg esélyei, hogy észlelje a kultúratudományos érdeklődés, nőnek, mihelyt a szöveg olyan nem irodalmi kontextusban tesz szert jelentőségre, amely például társadalom-, média-, diskurzus-, test- vagy antropológiatörténeti szempontból motivált.⁵² Az irodalomtudomány összehasonlító érdeke ezzel szemben – természetesen csak ideális módon – az irodalom „funkciója” és olyan irodalmi alternatívák felé tájékozódik, amelyek relevanciáját nem irodalmi kritériumok alapján szűrik ki.⁵³

Felvázolok egy példát: a szeretet 18. századi szemantikája számára érdekesebb a (történelmi) regény⁵⁴ és a (polgári) szomorújáték,⁵⁵ mert azok szeretetkonceptiói könnyebben kapcsolódnak morálfilozófiai, pedagógiai, antropológiai, jogi vagy orvosi diskurzusokhoz, mint az 1750 körüli (tréfás) dalok. Utóbbiak nagyobb eséllyel kerülnek be a látómezőbe, ha a figyelmet hagyományosan irodalomtudományi „határok” segítségével összpontosítjuk, tehát a korra (például a „rokoko” irodalom vizsgálatakor),⁵⁶ a szerzőre vagy az életműre vonatkoztatva (például J. W. L. Gleim életművének vizsgálatakor),⁵⁷ tematikusan (például az erotikus irodalom

⁵² Ebben az összefüggésben az „érdekes” kategóriájához is lásd Dirk WERLE, „Jenseits von Konsens und Dissens? Das Interessante als kulturwissenschaftliche Beschreibungskategorie”, *IASL* 30 (2005), 117–135.

⁵³ „Teljesítmény” és „funkció” különbségéhez az irodalomtudomány tekintetében lásd Niels WERBER, „Es gibt keine Literatur – ohne Literaturwissenschaft” = *Perspektiven der Germanistik. Neue Ansichten zu einem alten Problem*, szerk. Anne BENTFELD – Walter DELABAR, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1997, 176–194, itt 185–186.

⁵⁴ Niels WERBER, *Liebe als Roman. Zur Koevolution intimer und literarischer Kommunikation*, Fink, München, 2003.

⁵⁵ Jutta GREIS, *Drama Liebe. Zur Entstehungsgeschichte der modernen Liebe im Drama des 18. Jahrhunderts*, Metzler, Stuttgart, 1991.

⁵⁶ Alfred ANGER, *Literarisches Rokoko*, Metzler, Stuttgart, 1968².

⁵⁷ Herbert ZEMAN, „Friedrich von Hagedorn, Johann Wilhelm Ludwig Gleim, Johann Peter Uz, Johann Nikolaus Götz” = *Deutsche Dichter des 18. Jahrhunderts. Ihr Leben und Werk*, szerk. Benno VON WIESE, Schmidt, Berlin, 1977, 135–161.

vizsgálatakor)⁵⁸ vagy műfaj szerint (például az anakreóni irodalom vizsgálatakor).⁵⁹ Még egyszer hangsúlyozom: kultúratudomány által elha-nyagolt műfajok kultúratudományosan informált olvasata rendkívül tanulságos lehet. A kérdésem csupán annyi: mit mond a „tárgy” e tényleges figyelembe nem vétele a kultúratudomány bővítési ígéretéről? Ha a mediálisan, társadalmilag, intézményileg, diszciplinárisan, politikailag vagy másképp kanalizált rendek mellett létezik egy sor specifikusan irodalomtudományi „határ” is, mint a műfaji rend, ami egy műfajt „viszonylag autonóm” kapcsolások csomópontjává tesz,⁶⁰ ha ennél fogva az irodalmi szövegek nem egy tetszés szerint idézhető gyűjtőmedencét kínálnak valamiféle általános „kulturális” szöveg magyarázatára: mi történik ilyenkor, ha lemondunk a filo-logikáról?

3. Fetisizmus és filo-logika

Rövid összefoglaláshoz érkezem, amelyben saját fejtegetéseimből Hartmut Böhme *Fetischismus und Kultur [Fetisizmus és kultúra]* című munkájára⁶¹ nyitok perspektívát, hogy hangsúlyozzam a kultúratudományos dominanciát a filo-logika önállóságára vonatkozó kérdésben: praxeológiai szempontból a szavak szeretete nagy szerepet játszik. Elegendő az olyan habilitációs eljárások számos elbeszélésére vetett pillantás, melyek során a bizottságok messze ható kritikával illetik az írott dolgozatot és valószínűleg a szóbeli előadást is ugyanilyen világosan kritizálják, a jelöltnek mégis megadják a *venia legendit** – azt a sejtést sugallja, hogy

⁵⁸ Heinz SCHLAFFER, *Musa iocosa. Gattungspoetik und Gattungsgeschichte der erotischen Dichtung in Deutschland*, Metzler, Stuttgart, 1971.

⁵⁹ Herbert ZEMAN, *Die deutsche anakreontische Dichtung. Ein Versuch zur Erfassung ihrer ästhetischen und literarischen Erscheinungsformen im 18. Jahrhundert*, Metzler, Stuttgart, 1972.

⁶⁰ Vö. Erich KÖHLER, „Gattungssystem und Gesellschaftssystem”, *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte* (1977), 7–22, itt 11; Wilhelm VOSSKAMP, „Gattungen” = *Literaturwissenschaft. Ein Grundkurs*, szerk. Helmut BRACKERT – Jörn STÜCKRATH, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1992, 253–269, itt 258–259.

⁶¹ Hartmut BÖHME, *Fetischismus und Kultur. Eine andere Theorie der Moderne*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 2006. A továbbiakban a főszövegben B jelzéssel megadott oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

* *Venia legendi*: a sikeres habilitációs eljárással szerezhető 'előadási engedély', amely az egyetemi tanári cím megszerzésének (szükséges, de nem elégséges) előfeltétele.

a szeretet bizonyítékaként értett pusztá kitartás a „szocializációként vett habilitáció” központi mozzanata.⁶² Ugyanígy köröznak olyan híresztelések, hogy a habilitációs teljesítmény mindig függ a tárgytól is: Érdemes-e a habilitációra? Megfelelő módon foglalkoztak-e vele? Az ilyen kérdések praxeológiai szempontból érdekesek, mert ezek mintegy a tárgyhöz fűződő animisztikus viszonyra engednek következtetni, és ezzel a kultúrafetizmus egy formájára is, az irodalomtudományi dolgok meglevenítésére és hatalommal való felruházására.

Böhme alapvető intuíciója fetizmus és kultúra összefüggésének vizsgálata számára abban a sejtésben rejlik, hogy „homályos, fel nem fogott módon függünk a dolgoktól” (B, 42). Mindeközben a dolog „éppen hogy nem egy önmagáért zárt entitás: funkcionális kapcsolatokat tartalmaz műveletekkel” (B, 55). Így a „fetizmusra kérdezni” annyit tesz, mint „nyomába szegődni azoknak a bonyodalmaknak, amelyekbe belekeveredhetünk a dolgokkal, amelyek megérintettek bennünket és nem eresztenek”. Ezt a kérdést csak azon „komplett kulturális konfigurációk” elemzésének a keretei között tehetjük fel értelmesen, „amelyekhez odatartoznak a dolgok, az emberek és intézmények” (B, 70). Az irodalomtudomány „logikáját” így nemcsak teoretikusan vagy módszer-tanilag kell megragadni, hanem praxeologikusan is. Vagy másképp: az elméletekkel és módszerekkel gyakorlatokként kell foglalkoznunk. Az irodalomtudomány szubjektumai mindig bele vannak bocsátkozva a tudomány, a kultúra és a politika, a munkarutinok, a technikai adottságok, a médiumok és más feltárási és lejegyző eljárások együttesébe.⁶³ Ami általában igaz, nevezetesen az, hogy az „én [...] szét van osztva társadalmi-kommunikatív dologiságok egész hálózataira” (B, 99), igaz az irodalomtudomány mint eljárás logikájára is.

Abban, hogy az irodalomtudomány a szavak vagy az irodalom szeretetének formájában bele van bocsátkozva a maga dolgaiba, kultúratudományos szempontból van valami fetizisztikus: a tobzódó kultúratudományos tekintet helyett, amely engedi magát elbűvölni a kultúra mint olyan és mint egész vonzereje által, és amelynek részesül a tárgy

⁶² Ehhez a témához lásd Peter J. BRENNER, „Habilitation als Sozialisation” = *Geist, Geld und Wissenschaft*, 318–356, különösen 330 skk.

⁶³ Ehhez az autóforgalom tekintetében lásd BÖHME, *Fetischismus und Kultur*, 77.

„túlbecsüléseként” (B, 398) értett mindenféle szeretet mintegy normális fetizizmusából, a filológia egy részletre koncentrálna: ahogyan a fetizizma elkülöníti a lábujjakat, a haját vagy egy tetszőleges elemet, és egész libidinózus energiáját sorozatban pazarolja ezekre a tárgyakra, úgy különíti el az irodalomtudomány egy kulturális artefaktumot, és bizonyítja tudományosságát a vágy tárgyára irányuló tartós és intenzív figyelemmel, így tüntetve ki azt mágikus minőséggel – a nyugvó, önmagában semmit sem mondó szöveg ilyenkor tud igényt támasztani egy bizonyos bánásmódra, ilyenkor tud válaszolni vagy ilyenkor tudja megtagadni a választ stb.

Kultúratudományos szempontból a vonzódás e formája perverznek tűnik, egy *illusio* részének, ahogy Bourdieu-vel mondhatnánk, amely kivetíti egy belső beállítódást, és megteszi tárgyi tulajdonságnak. Ezért hasonló például a kulturális területen végbemenő értékteremtés folyamatára adott Bourdieu-féle magyarázat és a fetizizmus pszichiátriai definíciója: ahogyan a mezőelmélet számára az „esztéta szeme” teremti a műalkotást, amely szem viszont maga is „hosszú történet terméke”,⁶⁴ úgy, Robert J. Stoller szerint, a „fétis [...] történet, amely tárgynak adja ki magát”.⁶⁵

Míg Bourdieu a fantazmákon alapuló értékteremtő folyamatok tekintetében a tudóst illúziórombolásra kötelezi, amivel a figyelmet megfosztja erotikumától, Böhme ezzel egyenesen szembefordulva két dologra figyelmeztet: egyfelől éppen az „antifetizizma” segíti hatalomra a modern fetizizmust, mert abban bízunk, hogy a dolgok visszavezethetők pusztá tárgyiságuk státusára (B, 92); másfelől minden kultúra rá van utalva bizonyos mértékű fetizizmusra.⁶⁷ Böhmenél a „modern másfajta

⁶⁴ A „fetizizmus retorikai formájának” elemzéséhez lásd *Uo.*, 391 skk.

⁶⁵ Pierre BOURDIEU, „A megértés megértése. A tiszta esztétika történeti genezise”, ford. MIHÁLYI Patrícia = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor – KELEMEN Pál – MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2005, 341–377, itt 347.

⁶⁶ Idézi BÖHME, *Fetischismus und Kultur*, 401.

⁶⁷ „Az életvilágbeli gyakorlatok kulturális hagyományokból alakulnak ki, amelyek a modernség előtti időszakból származnak, és amelyeket modern előjellel önkényesen építik be az élet ökonómiájába. Így jönnek létre a gyakran megfigyelt váltások a heterogén vagy összeegyeztethetetlen cselekvési és orientációs minták között” (BÖHME, *Fetischismus und Kultur*, 22) – „a disszociáció, az anómia és a valahova tartozás elvesztése” elleni védekezésként a modernség is rá van utalva a fetizisztikus animációra (*Uo.*, 25).

elméletét” éppen ezért a „dolgok önhatalmára vonatkozó hit és hitetlenség különös feszültségével” tünteti ki (B, 13–14). Luhmann szavaival: „Káromkodhatunk anélkül, hogy zavarba jönnénk attól, hogy a káromkodások kulturálisan feltételezett kommunikációs formák, és ezt lehet tudni.”⁶⁸ Ez azt jelenti, hogy „csinálhatunk irodalomtudományt anélkül, hogy zavarba jönnénk attól, hogy az irodalomtudomány egy kulturálisan feltételezett kommunikációs forma, és ezt lehet tudni”.

A kultúra- és tudományfetisizmus a kérdésfeltevésére átültetve három tézishoz vezet:

1. Az irodalomtudomány nem jön ki a tárgy bizonyos mértékű túlbecslése nélkül a barátság és a szavak szeretete formájában – a *philos* mint befogadótípus hozzátartozik az irodalomtudomány logikájához, mert ez egy valószínűtlen figyelmi viszonyulást biztosít. Vagy másképp: a saját kirekesztő teljesítmények konstitutív felismerése perverz érdekeket szilárdít meg, amelyek kijelölik a tudomány különleges horizontját – az olvasó a szöveg szavakat szerető barátjaként olyan dolgok iránt érdeklődik, amelyek első pillantásra figyelemre nem méltónak tűnnek, és ezzel meghúz egy olyan határt, ami megóv a „harmadik fél alakja” általi trivializálódástól.

2. Ez a termékeny perverzió egy többé-kevésbé rejtett történet hatása, amely különösen egy praxeologikusan informált módszertani vitára tereli a tekintetet. Vagy másképp: a tárgy irodalomtudományi fetisizálásának a termékenysége többek között akkor tűnik fel, amikor a kultúratudományos perspektívákat a kultúratudomány saját bővítési ígéreteire alkalmazzuk.

3. Az irodalomtudomány és a tárgy közötti románc történetének újbóli elbeszélése és narratológiai elemzése nem kell, hogy oda vezessen, hogy elvész a hit a szerelmi illúzió teremtő erejében. Ezzel csatlakozom a legújabb vitához a germanisztika kultúratudományossá tételéről, amely során Walter Erhart visszatekintve megjegyzi, hogy ebben az esetben mennyire szorosan kapcsolódnak az „intézményi és tudományos kérdések”. Ebből következik, hogy a „gyakran külön-külön folytatott vitáknak

⁶⁸ Niklas LUHMANN, „Kultur als historischer Begriff” = Uő, *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, IV., Suhrkamp, Frankfurt am Main, 31–54, itt 41–42.

a germanisztika egyetemi jövőjéről és tartalmi-elméleti mibenlétéről” közeledniük kellene egymáshoz, hogy jobb fogást találjunk a szak aktuális problémáin.⁶⁹

Fordította Nagy Mihály

⁶⁹ Walter ERHART, „Vorbemerkung” = *Grenzen der Germanistik*, ix–xxiv, itt xxiv.